

polja

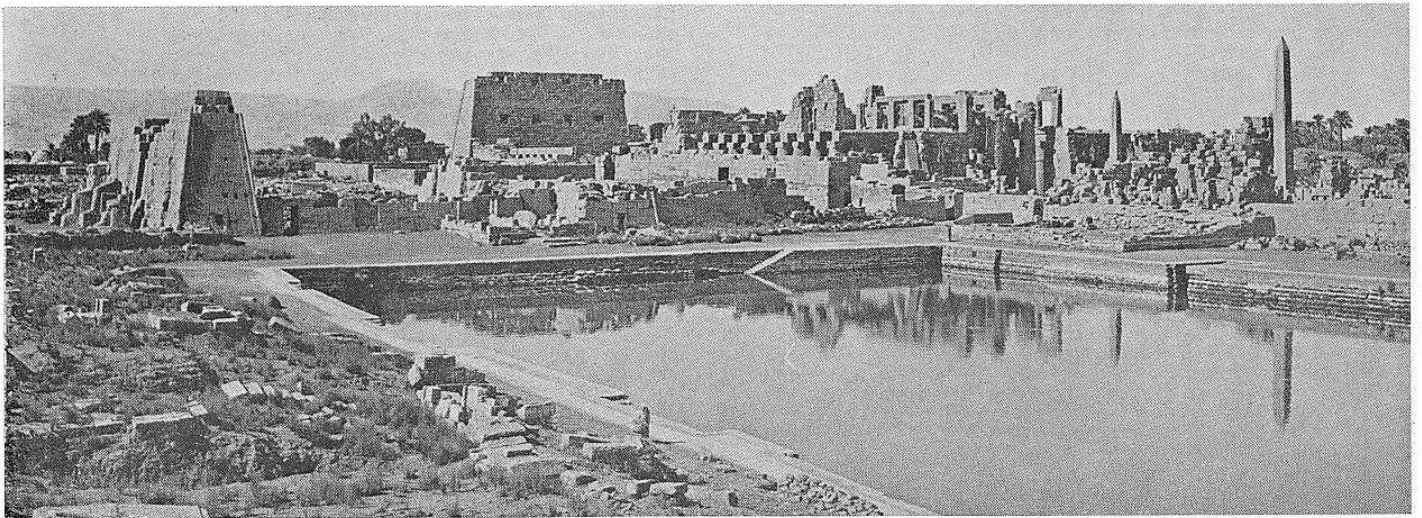
časopis za kulturu, umetnost
i društvena pitanja

novi sad — godna
XXII — cena 10 din.

217

mart '77

milan damnjanović POLITIČKA KOSMOLOGIJA STAROG EGIPTA (1) petar selem SLIKA I SIMBOL (5) marsel vujsen-šumlanska ODLOMCI IZ KNJIGE »ATLANSKO POREKLO STARIH EGIPĆANA« (8) m. a. korostovcevc MESNI BOGOVI (10) IZ TEKSTOVA PIRAMIDA (13) r. a. schwalller lubicz O STAROEGIPATSKOM MITU (14) ljubinka radovanović KO JE ANUBIS? (20) POEZIJA DREVNNOG EGIPTA (26) žan bodrijar GETO ZAGROBNOG ŽIVOTA (29) dr karl abraham AMENHOTEP IV (EHNATON) (30) HERODOT O EGIPTU (36)

karnak. hram državnog boga amona, pogled sa svetog jezera, u sredini trem sa stubovima, iza toga pylon I, na slici desno obelisci kralja tutmozisa I i kraljice hatšepsut, levo pylon VII

POLITIČKA KOSMOLOGIJA STAROG EGIPTA

dr milan damnjanović

Veoma živ razvoj egiptologije dao je u našem vremenu velike rezultate koji se tek sada obrađuju i tumače, iz čega se otvaraju realni izgledi za unapređenje opšteg stanja našeg razumevanja starog Egipta. Ali interesovanje za stari Egipat je postojalo od početka razvoja egiptologije (1799), jer se slutilo i očekivalo da će se tu naći koevka evropske kulture. Tako je pesnik Gete pridavao formalno isti značaj starom Egiptu kao i Grcima, zato što je u skladu s jednim, tada važećim sudom arheologa, video protoklasični izražaj, naročito u egipatskoj skulpturi i arhitekturi, jedan tajanstven sistem pramerā sveg stvaralaštva (prema K. Lange—M. Hirner: *Egipat*, Arhitektura, plastika, slikarstvo tokom tri milenija, izd. Jugoslavija, Beograd 1973).

Hegel je u svojoj *Filosofiji povijesti* posvetio Egiptu ozbiljnu pažnju u prikazu koji odlikuje ne samo sistematski misaoni zahvat, bez koga se ne može razumeti nijedno Hegelovo delo, već i faktičko poznavanje i saosećanje s ovom starom kulturom (G. F. W. Hegel: *Filosofija povijesti*, prev. V. D. Sonnenfeld, Kultura, Zagreb 1951, str. 186-203). U starom Egiptu i njegovoj kulturi Hegel vidi u prirodi utonuli duh koji se iz sopstvenih poriva oslobađa prirode tako da još ne postiže svoju slobodu, tj. opšlost, ni konkretno jedinstvo s prirodom, već ta sloboda i to

jedinstvo ostaju za njega *zadatak*. Tek slobodni duh Grčke shvata ono što je opšte (misao, ideja) kao ono što je po sebi slobodno i rešava onaj zadatak: Edip je srušio Sfinagu, kako to Hegel simbolično formuliše.

Prema Hegelovoj sistematskoj ideji, orijentalni duh je najpre bio jednostrano vezan za moment čulnosti (Vavilon), zatim za moment duha (Jevreji), dok zadatak sjedinjenja tih apstraktnih momenata ili heterogenih elemenata preduzima egipatski duh koji se najpotpunije izražava u figuri Sfinage? »Duh koji se počeo podizati iz prirode, otima se, slobodnije gleda oko sebe, ali se, ipak, ne oslobađa sasvim iz okova...«. Zato je značenje toga duha zadatak koji treba rešiti tj. *zagonetka*, jer »zagonetka nije govor o nepoznatom, već zahtev da se reši, htenje da se pokaže« (cfr. nasuprot Hegelu za koga je Istok zagonetka, rad našeg kolege A. Sarčevića, *Sfinga Zapada*, SCS, Zagreb 1972).

Ali ne samo u doba Getea i Hegela, i ne samo danas, već nas trajni i stvarni interes oduvek vezuje za stari Egipat, pa će to tako i ubuduće biti, zato što se tamo zbio prelaz iz stanja varvarstva, koje ostaje van istorije, u istorijsko stanje visoke kulture, u oblikovanu egzistenciju s državom, pravom, verom itd, prelaz iz praistorije, iz kamenog doba u jednu od arhaičnih visokih kultura s kojom započinje stvarna istorija kulture čovečanstva.

Od manjeg je značaja pitanje da li je Egipat koevka evropske kulture, ili pak ne, i da li su Stari Grci zavisili od Egipćana ili ne. *Herodot* je svedočio da Egipćani u svemu rade drugačije od Helena, ali su Stari Grci, ipak prihvatili štošta iz kulturnog života Egipćana. Po Hegelu, Egipat je za Helene bio uzor dobrog moralnog stanja, ostvarenje moralnog ideala, i to, za *Pitagoru* u malome društvu, a za *Platona* u velikom. I drugi uticaji na Grke potekli su iz Egipta (na primer, istorijski je to utvrđeno za *Talesa*, *Solona*, *Ploitna*), ali su i drugi stari kulturni narodi bili pod istim uticajem, kao Jevreji (*Mojzije*). Smatra se, najzad, da su Stari Egipćani razvili i jedan protohrišćanski pogled na svet, što smo mogli razabrati već iz pojma logos, koji je fungirao u memfiskoj teologiji. Međutim, s obzirom na

sve te istorijski utvrđene uticaje i zavisnosti, treba konstatovati da se Egipat ne može smatrati kolevkom evropske kulture, šta više — da nam je stari Egipat bio i ostao tuđ i zatvoren u sebe i da je upravo na taj način delovao i mogao delovati na druge, ne kao obavezni uzor i norma, već kao primer jedne samosvesne kulture, kao podsticaj drugim narodima da otkriju sebe i oblikuju sopstveno kulturno postojanje, svoj stil mišljenja i življenja.

*
*
*

Interesuje nas način na koji se ovde živi, produkcija života i društveno-političko uređenje. U vezi s tim, najpre treba reći da se na egipatskom tlu razvio jedan hijerarhijski, kastinski društveni sistem, o kojem govori Marks u *Kapitalu*.) Ali taj kastinski sistem bio je centriran u dvoru, u kojem je živio faraon, kralj Sunca (videćemo kakva je tu mitska pozadina), koji je bio okružen sveštenstvom, pisarima i činovništvom. Celu ovo zdanje počivalo je na širokoj osnovi stanovništva koje je, putem kuluka i obavljanjem osnovnih poslova za održavanje egzistencije, omogućilo razvoj i održavanje, kao i veliku stabilnost kastinskog sistema centriranog u dvoru. Ono što je ovde naročito karakteristično, jeste formiranje prve snažne birokratije, snažnog birokratskog sistema koji je tako dobro funkcionisao da može poslužiti kao uzor za sva potonja vremena. Ovaj kastinski sistem imao je kao svoje opravdanje egipatski pogled na svet koji je odlučujući za razumevanje društvene i političke organizacije, o kojoj sada govorimo.

Za taj društveni poredak i politički sistem od značaja je mišljenje da postoji harmonija između društvenog i kosmičkog poretka. To je nešto što u modernom mišljenju ne postoji, ali što zatičemo u ovoj arhaičnoj visokoj kulturi. Po ubeđenju Starih Egipćana, postoji harmonija između socijalnog i kosmičkog poretka, tako da organizacija ljudskog života odgovara kretanju zvezda. Ovo shvatanje nazivamo socio-kosmičkom slikom sveta.²⁾ Ona proističe iz ideje politizovanog kosmosa. To je neka vrsta političke kosmologije koja postoji u Egiptu, ali, kao što ćemo videti, ne samo u Egiptu. Politički shvaćen kosmos sastoji se u tome što se univerzum shvata prema društvenom poretku i hijerarhiji vlasti u starom Egiptu. Poredak i organizacija, struktura vlasti u društvu u kojem živimo, prenosi se na kosmos i na taj način ovaj politizira. Za politički shvaćen kosmos, u kojem postoji osnovni sklad između društvenog i svetskog poretka, centralna ideja je kosmički zakon koji se naziva Ma-at. Ma-at je jedna od osnovnih kategorija koje nam omogućavaju razumevanje staroegipatske slike sveta.

U Egiptu, već u staroj državi ili starom carstvu (ima tri takva carstva ili države: staro, srednje i novo), razvila se predstava o jedinstvenom poretku društva, zvezdanog sveta i životne snage, a to jedinstvo je zagarantovano kosmičkim zakonom Ma-at. Smisao Ma-at sastoji se u meri i pravilnosti, u plodnosti i životnom obilju, u tome što on predstavlja izvor sveg kosmičkog zbivanja, jer deluje kao univerzalni zakon koji obuhvata ne samo ljudski poredak stvari, i ne samo kosmos, već, takođe, mrtve, pa čak i bogove. Ma-at sve reguliše izlaskom i zalaskom sunca, ritmom rašćenja biljaka, ljudskim delovanjem. Možemo reći da su istina i pravičnost takođe nešto što postaje moguće i što garantuje samo ovaj kosmički zakon. Osnovna društvena struktura je samo refleks strukture univerzuma, prema kosmičkom zakonu Ma-at. Ma-at je u stanju da kazni ne samo one koji prekrše moralno-pravni poredak, koji on garantuje (izvođenje

moralnih i pravnih normi iz kosmičkog zakona), već je u stanju da kazni i ritualne prekršaje u bogoslužjenju itd. U krajnjoj liniji, Ma-at upravlja i bogovima. On kažnjava naše intervencije, zahvate u delovanje elemenata. Recimo, ako neko proizvoljno pregradi vodu, pa ona ne teče svojim tokom, nego u drugom pravcu, na njivu suseda itd, to je već greh, ali greh prema elementu, jer taj element reguliše Ma-at. Tako se ogrešujemo o kosmički zakon, a ne o suseda. Prema tome, ono što je kosmičko i ono što je ljudsko stapa se u principu Ma-at. Zato najpre tumačimo taj opšti kosmički zakon da bismo mogli razumeti šta znači društveni i politički poredak u starom Egiptu. To slaganje kosmičkog i ljudskog ide tako daleko da Ma-at ima čak i funkciju određivanja pojedinačne sudbine, kao što u helenškoj mitologiji *moira* odlučuje o sudbini, o životu i smrti pojedinca.

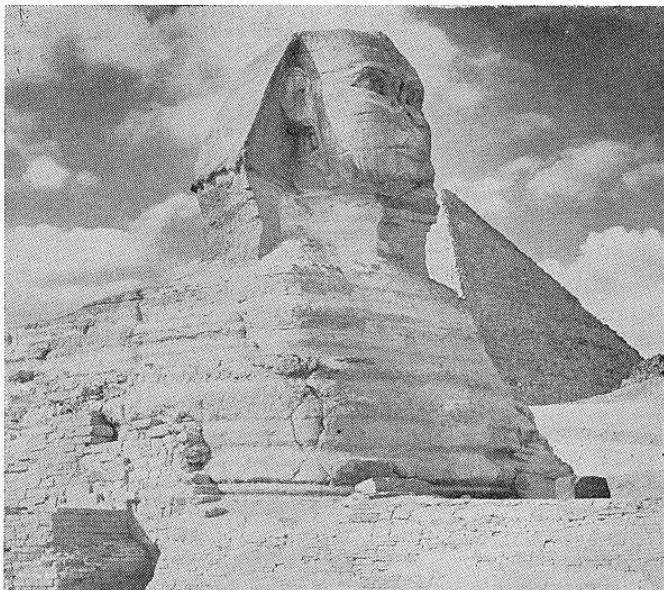
Tako imamo predstavu o tome šta je Ma-at, kao univerzalni kosmički zakon koji ujedinjuje ljudski, socijalni poredak, s kosmičkim. U središnjoj tački, između onoga što je ljudsko i onoga što je kosmičko, nalazi se *faraon*, kao kralj, i to Kralj-Sunce.

U osobi ili ličnosti faraona stari Egipćani vide ne samo sliku, odraz moći samog božanstva, već se božanstvo Sunca ili Ra (ponegde i Re, u transkripciji na arapskim jezicima) otelovljuju u faraonu ili kralju. Stoga postoji povezanost između boga Sunca i faraona kao kralja Sunca, ali je pitanje kakav je odnos između faraona i principa opšteg, univerzalnog zakona Ma-at. Možemo reći da vladar, faraon, upravlja i vlada prema principu Ma-at. Ovo gledište nije jedinstveno, ali je ipak osnovno uverenje da faraon vlada prema zakonu Ma-at i da, na taj način, uspeva osigurati dobru žetvu i sve što je od bitnog značaja za stanovnike Nila — poplave, plodnost tla itd. Vladar koji se pridržava principa Ma-at osigurava, dakle, pravilnost poplava, njihov ritam, kao što osigurava ritam dana i noći i godišnjih doba. Sve se to može poremetiti, ako bi vladar vladao drugačije, a ne prema univerzalnom principu Ma-at. Na taj isti način on može osigurati mir građanima, inače se stvara osećanje nezadovoljstva itd. Dakle, uslov da vladar dobro vlada jeste da se pridržava ovog univerzalnog principa. Uopšte, napredovanje zemlje je moguće samo onda ako se vladar pridržava zakona Ma-at. To je staroegipatska koncepcija koja nije uvek saglasno formulisana.

Ovde je u pitanju jedna solarna politička mitologija. Naravno, ako je dinastija nosilac božanske životodavne energije i ako je ta energija vezana za božanstvo Ra (*Ka* je još jedan alternativan izraz za Ra). Ali, osim nje, postoji i lunarna mitologija; mesec se smatra simbolom plodnosti. Najzad, u ovom mitskom vidokrug u bik je simbol rođilačke snage — otuda Apis, Sveti bik, pored drugih totemskih životinja, što upućuje na još uvek neprekinute odnose prema kamenom dobu.

Sada treba da utvrdimo kako se u ovom shvatanju nalaze na delu mitske model-predstave koje smo ranije upozнали. Prema sociomorfnom shvatanju, univerzum je uređen tako što u njemu postoji jedan vladar koji je zakonodavac, sudija, regulator svih stvari, kao što je to u našim zemaljskim poslovima. Kosmički vladar, ili vladar univerzuma, zamišljen je prema vladaru, po mehanizmu koji smo već razjasnili. Projiciramo u kosmos poredak koji zatičemo u sopstvenom društvu. To je taj mehanizam mitskog mišljenja koji nazivamo sociomorfnim. Predstava politiziranog kosmosa se stvara zahvaljujući takvim sociomorfnim model-predstavama. Jer, ako je na taj način zamišljen vladar u kosmosu, vladar univerzuma, onda se na isti način zamišlja i cela hijerarhija u društvu. Oko vladara se nalaze pisari, čiji glavni predstavnik ima ulogu doglavnika vladara, jer piše različite ukaze i stavlja pečate na pisma. Tako se cela društvena hijerarhija nalazi u univerzumu, po mitskoj projekciji koja je tako snažna da se čak zamišlja kako u univerzumu postoje i reka Nil, i Donji i Gornji Egipat! Ali sada se, iz kosmosa unatrag, refleksijom, dobija norma za naš društveni i politički život. Naime, smatra se da zakon koji vlada u kosmosu mora biti odlučujući i za nas koji živimo u jednom mikrokosmosu. Tako je zatvoren krug, a politička kosmologija, ili ovaj način mišljenja kao opravdanog hijerarhijskog, kastinskog poretka, zasniva se na kružnom zaključivanju koje ne dozvoljava nikakvo kritičko razlučivanje.

Međutim, u staroegipatskom sociokosmičkom mišljenju nije postojao sklad ni u tumačenju osnovnog kosmičkog zakona, pa su se tu pojavljivala nesaglasna tumačenja i protivrečja, na primer, o odnosu između faraona i zakona Ma-at. S jedne strane, faraon treba da se upravlja prema univerzalnom kosmičkom zakonu Ma-at. Smatra se da je Ma-at rođilac faraona kojega obuhvata i određuje i dužan je da se ravna prema njemu. Ali u drugim predstavama starih Egipćana, Ma-at se pojavljuje, obratno, u zavisnosti od boga Sunca, od samog faraona, tako da se taj nesklad može objasniti samo na taj način što se radi o ideologiji koja je trebala da opravda postojeće političko i društveno stanje. Jer, ako se jednom kaže da je kralj-vladar iznad zakona Ma-at, a drugi put da je Ma-at pored ili iznad kralja, onda se u tim protivrečnim definicijama i niskladnim formulacijama krije mehanizam manipulisanja pomoću mitske ideologije, da bi se opravdalo postojeće stanje. Ako se neko buni protiv vlasti, buni se protiv kosmičkog zbivanja. Prema tome, ovakvo tumačenje je imalo pritisak kao norma, protiv koje se niko nije mogao pobuniti. Ako je neko u nesrećnom položaju i ako je nezadovo-

polje piramida kod gize. velika svinga

Iljan zbog toga, onda se može žaliti kosmičkom zakonu. Istina, kosmički zakon reprezentuje postojeća vlast, i mi ćemo videti da su tu političku kosmologiju bili, ipak, doveli u pitanje oni kojima se vladalo, a koji su na taj način trebalo da budu podređeni za sva vremena.

Ovo shvatanje je trebalo da osigura postojeći poredak kao monarhijski. Tu je na vrhu monarh, faraon, okružen činovništvom koje je bilo vrlo moćno, kao snažan birokratski aparat poznat u istoriji ljudske kulture. Taj poredak je imao konzervativno obeležje.

Svetski zakon daje vladarima sjaj i dobru savest. Oni nisu odgovorni za svoje greške i zablude. Po nalogu kosmičke pravde, ili, pak, kao gospodar kosmosa, faraon vlada sa svom svojom simbolikom koja je služila pritisku i konzerviranju postojećeg stanja. Time se legitimise i daje metafizičko objašnjenje za onu kastinsku strukturu koju smo u početku pomenuli.

Iz toga se opet izvodi i dužnost svih onih kojima se vlada; podanici su dužni da se drže društvene strukture koju je uveo kralj i njegov izvršni aparat, činovnici i sveštenici, ali koja je, u krajnoj liniji, ukorenjena u kosmosu, u kosmičkom poretku. Ali iz toga, takođe, proističe neka dužnost vladara u brizi za potčinjene. On ne sme prekoračiti kosmički zakon i zato se brine za potčinjene, a tek iz toga proističe poslušnost za one koji su u podređenom položaju. Po uverenju starih Egipćana, ovim sistemom zagarantovana je najpravičnija vladavina koja je uopšte moguća među ljudima, jer taj sistem proističe iz kosmosa. Za one koji žive u tom sistemu, nema boljeg poretka, tu je već ostvaren najbolji od svih mogućih svetova, kako bi *Lajbnic* rekao.

Ali, više od toga, ovaj poredak je nešto što se proteže i na zagrobni život, jer se u taj život veruje. To je vera koja je bila podjednako rasprostranjena u svim visokim arhaičnim, baš kao i u primitivnim kulturama. Ali, za Egipat je karakteristično to što u onostranom, zagrobnom životu, nema kompenzacije, nema obeštećenja za bol, patnju i štetu koju smo pretrpeli u ovom životu. To znači da ako je neko patio u ovom životu, ako je loše prošao, ako je živeo u nevolji itd, onda se to stanje ovekovečuje u onostranosti. Zašto? Sasvim dosledno, zato što je ovaj zemaljski život, u ljudskome poretku koji smo proživeli i u u kojem smo mogli patiti, upravo kosmički poredak. Ako je neko patio, onda je to bilo po kosmičkom zakonu, i to nije nikakva zabluda ni greh pojedinca, a još manje kosmička greška. Niko ne može biti obeštećen zato što je po kosmičkom zakonu patio u životu. Prema tome, to je dosledna i, možemo reći surova ideologija koja ne dozvoljava ni idealnu kompenzaciju za stvarnu patnju, ni naknadni izlaz onima koji su u nesrećnom ili potlačenom položaju, čak ni u zagrobnom životu, već tu mogućnost brišu samo zato što je ovozemaljski poredak, zapravo, kosmički poredak. Tu ne važe dva zakona, nego jedan isti. Zato nema naknade, nema utehe u zagrobnom životu.

Ali ova ekstremna socio-kosmička metafizika ovekovečuje i čast, i blagostanje, i sreću, kao što ovekovečuje patnju i kaznu. Vidimo razliku, recimo, prema hrišćanskoj metafizici koja bar otvara mogućnost kompenzacije u drugome životu. Istina, ta kompenzacija nije od neke stvarne koristi, ali ona može imati u duševnom životu ljudi izvrsnu ulogu.

Tako se može reći da u starom Egiptu postoji potpun monopol vlasti nad sudbinom podanika, kako pre tako i posle smrti. To je nešto što je kao ideologija neprevaziđeno i što nije bilo moguće prevazići.

Iako je s velikom doslednošću razvijena ova politička kosmologija i ova vizija društvenog kastinskog uređenja u Egiptu, ipak su niži slojevi, bar u jednom poznom času, ispoljili nezadovoljstvo i, prema tome, nevericu da bi zaista sve bilo onako garantovano u savršenom poretku koji je, u krajnoj liniji, kosmički, i za koji nema nikakve odgovornosti u našim ljudskim poslovima. Tako se ideja o svetskom poretku koji bi bio pravičan i služio kao kritičko merilo za postojeće odnose u društvu i državi, u nižim slojevima starog egipatskog društva razvija kao shvatanje pravičnosti, kao nešto što je prirodno, nasuprot neprirodnih prestupa vlastodržca. Ono što je prirodno trebalo bi da bude pravilno i pravedno, a ako vlastodržac počini nasilje, to je onda neprirodno. Prema tome, sada se traži da prirodni poredak bude kriterijum vlasti vlastodržca. Vladar koji se ogreši o prirodno, koji vrši nasilje, ne može se održati. Prema tome, niži slojevi nisu bili skloni da bez ikakve rezerve prihvate političku kosmologiju koja je trebala da garantuje sistem vlasti i društveni poredak u starom Egiptu.

Ako je način vladavine, organizacija društva i političkog sistema nešto što je garantovano u kosmičkom poretku, kosmičkom zakonu, onda je realni poredak stvari istovremeno i idealan. Međutim, za niže slojeve stanovništva tu postoji razlika između realnog i idealnog i zato oni traže prirodni poredak koji bi bio bez nasilja i koji tek *treba* da bude uspostavljen. Prema tome, između onoga što *jeste* i onoga što *treba*, između *realnog* i *idealnog*, u pogledu društvenog stanja, postoji razlika. Osećanje te razlike je u svakom klasno razjedinjenom društvu i u kulturi gospodarenja osnovni motiv društvenog nezadovoljstva, ali i društvenog napredovanja. Niži slojevi su prost narod. Tu ima najviše seljaka, a uviđanje razlike između onog što u društvu životu *jeste* i onoga što *treba* da bude nalazimo baš

u nekim seljačkim tužbalicama. Ali, to isto uviđanje nalazimo i u nekim gornjim slojevima egipatskog društva, što samo pokazuje da se tu ne može govoriti o nekoj tipičnoj strukturi klasnog društva i o odgovarajućoj ideologiji.

Ma-at, kao univerzalni kosmički zakon koji obavezuje podjednako prirodu kao i ljudsku istoriju, služio je u raznim političkim prilikama za opravdanje ili za legitimisanje postojeće vlasti. Tako, na primer, ako se neki vladar kao uzurpator i tiranin domogne vlasti, onda se poziva na Ma-at i tvrdi kako ostvaruje taj princip. Međutim, u toku istorije je bilo slučajeva da se centralna vlast raspadne i oslabi, tako da se onda pojedinci, kao feudali osamostale u odnosu na centralnu vlast, pa se i oni pozivaju na isti princip — Ma-at. Ovaj princip, dakle, služi za opravdanje upravo onog stanja koje je nekom vladaru po volji, koje trenutno postoji itd.

U sasvim različitim situacijama pozivamo se na jedan isti princip. Šta više, možemo reći da je u jednom trenutku jedan od vladara, čije je ime istorijski poznato, *Ehnaton*, pokušao da umesto politeizma, mnogoboštva, zavede monoteizam, nasuprot tradicionalnih kultova u Egiptu, i da se tom prilikom i u toj težnji pozivao na Ma-at, kao što se kasnije, kada je ponovo došlo do obnavljanja politeističkog verovanja, pozivalo na isti princip! Dakle, vrlo različite situacije, politički vrlo različite forme vlasti i čak različita verovanja, podjednako se legitimise pomoću jednog istog univerzalnog zakona. Otuda ideja Ma-at služi za najrazličitije političke, socijalne i verske svrhe i ideale. Ona nema jedan jedinstveni smisao, već se vezuje za različite ideje političkog pragmatizma i oportunitizma.

To važi i za neke druge političke termine koji se upotrebljavaju u toku duge istorije čovečanstva. Oni mogu imati vrlo različita i čak protivrečna značenja koja služe za opravdanje različitih političkih ciljeva.

Antropomorfne i, čak, logomorfne modele možemo naći u učenju starih Egipćana o nastanku sveta. Kaže se da božanstvo ne rađa svet, jer bi to rađanje imalo u osnovi biomorfnu predstavu (rađanje je nešto što je vezano za organski život). Svet nastaje na taj način što božanstvo svojom zapovedničkom rečju odlučuje da svet postane. Dakle, reč je osnova postanka sveta.

Međutim, u starom Egiptu nalazimo i tehnomorfne predstave. To su predstave koje se dobijaju po modelu naše sopstvene delatnosti; zamišljamo, recimo, tvorca sveta poput nekog zanatlije, nekog ljudskog proizvođača. Tako se delatnost božanstva često tumači kao zanatsko stvaranje, kao oblikovanje i građenje. Svet se oblikuje kao što grnčar oblikuje glinu, ili kao što neimar gradi kuću. U vezi s ovim poslednjim postoji i predstava o svetskom zdanju, shvatanju sveta, kosmosa kao kuće. Nebo je tu shvaćeno kao krov koji ima četiri stuba, a ceo kosmos kao zdanje itd. I obratno, ljudsko zdanje, recimo, hram, grobnica, predstavlja reprodukciju kosmosa, tako da krov postoji u paraleli s nebom, a temelj sa zemljom. Pri tome, za Egipćane postoji striktna korespondencija između mikrokosmosa i makrokosmosa. To znači da kosmosu treba da odgovara čovekov svet, pri čemu ovaj svet simboliše svetski poredak, kao kuća, dom, hram itd, pa se u svakom građevinskom delu takav kosmički poredak može pročitati već po njegovoj orijentaciji prema stranama sveta. To je važno za razumevanje simboličnog značaja ove arhitekture. Tako, na primer, četiri strane na piramidama simbolišu četiri strane sveta. U središtu tog zdanja nalazi se uvek faraon. Osovina po kojoj se gradi hram (u izgradnji cnkava uvek postoji osovina koja ima određen odnos prema stranama sveta) ima uvek kosmičku orijentaciju. Otuda, uvek, sve građevine koje imaju sakralni značaj, ne smeju se izvesti prema nekim zgodbama ili nezgodama zemljišta itd, nego moraju imati kosmički tačan položaj.

STAROEGIPATSKA RELIGIJA I POGLED NA SVET

Dugo se održalo mišljenje kako se u Egiptu nije začelo filozofsko mišljenje, nego je Egipat bio u stanju da razvije mitsku i teološku predstavu o svetu i da se tek od grčkog vremena može govoriti o pravoj filozofiji i nauci. Pre nego što je ova svest o »grčkom čudu« (*miracle greque* — reč koju upotrebljava Marks) zavladala Evropom, i pre nego što je odomaćena u istoriografiji, postojalo je mišljenje o tome da je Orijent u duhovnom pogledu neposredno uticao na Zapad, na Evropu i Helene, i da je taj direktni uticaj s Orijenta podjednako važio i za Egipat, pri čemu se kao činjenica navodilo to što je većina grčkih mislilaca putovala u Egipat, dakle poznavala ga, bila u neposrednom kontaktu s njim i što se onda iz toga izvodio zaključak da je uticaj Egipta na razvoj helenskog naučnog i filozofskog života bio ne samo moguć, nego i stvaran. To mišljenje je kasnije zamenjeno tezom o potpunoj samosvojnosti i originalnosti grčkog načina mišljenja i iz toga se onda, dalje, izvodila specifičnost onoga što je evropski, zapadnjački pogled na svet, evropska nauka vezana za apstrakciju koja je, navodno, bila nedostupna Egiptu.

U naše vreme ove dve teze su podjednako korigovane, te se ne uzima ni potpuna autohtonost evropskog načina mišljenja i života, kao što se ne veruje ni u to da je na Orijentu poniklo sve ono što je za čovečanstvo uopšte značajno, tako da se samo prenošenjem otuda razvija kulturni život van Orijenta. Za ra-

zumevanje ovoga što izlažemo u vezi s egipatskom teologijom, i, takođe, u vezi s onim što se može nazvati egipatska filozofija, potrebno je imati u vidu taj moderni razvoj koji je ukazao da su ne samo Heleni, ne samo Stari Grči, nego podjednako i Egipćani, bili u stanju da misle princip razuma, princip duha, princip duha i duše, kao i etičke principe.

Dugo se verovalo da je princip *logos*, koji znači govor, reč, mišljenje, nauku, i mišljenje tog principa bilo stvar Starih Grka i da se Egipćani do tog nivoa nikada nisu mogli uzdići. Međutim, upravo noviji razvoj upućuje na to da se i u staro-egipatskom mišljenju pojavljuje shvatanje logosa kao reči (vid. Dušan Glumac: *Staroegipatsko učenje o reči Logosu*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. IX — I, Spomenica M. Budimira, Beograd 1967 str. 1—20). U pitanju je učenje koje je imalo i širi značaj, koje se nije vezivalo isključivo za Egipat, nego je imalo korena u Africi, a i u jevrejskoj kulturnoj tradiciji, učenje o tome da reč ima stvaralačku snagu po kojoj se može zamisliti poreklo sveta. Mitske predstave o poreklu sveta, razne kosmogonije i teogonije koje se susreću u starom Egiptu, a kasnije i u Helenu, uvek idu na organsko tumačenje porekla sveta, na tumačenje putem rađanja, tako da se iz jednog božanskog živog bića rađa drugo. Taj akt rađanja je ono što se nalazi u osnovi porekla sveta. Međutim, Egipćani su bili u stanju, a to je za nas ovde zanimljivo i značajno, da se uzdignu do apstrakcije koja ima teološko-filozofski značaj, po kojoj je svet božanskom reči prizvan u postojanje. Po toj božanskoj reči, što podjednako spada u teologiju kao i u mit, svet ne samo postaje već i postoji, tj. po njoj se održava.

Saznanje o tome na čemu počiva staroegipatsko mišljenje, kao i celokupna slika sveta koja nam je iz te tradicije posredovana, potiče iz rada započelog pre nepuna dva stoleća, kada je Napoleon dospao u Egipat s grupom naučnika koje je poveo sa sobom, i kada su započeli sistematsko istraživanje ovog područja arheolozi, istoričari, lingvisti itd. *Egiptologija* se od toga časa počimje razvijati. Tada, s Napoleonom, u Egipat dolazi *Sampolion*, francuski arheolog koji je prvi dešifrovao staroegipatsko hijeroglifsko pismo. On nije značajan samo po tome, nego i po gramatici i rečniku koji je sačinio. Jedan od najznačajnijih impulsa u istraživanju starog Egipta potiče iz tog vremena, a egiptologija kao nauka razvija se od toga časa sve do danas. U mnogim važnim tačkama još nemamo definitivna saznanja.

Bilo bi dobro da iz opšte istorije Egipta znamo samo osnovnu liniju razvika, po kojoj razlučujemo staru državu ili staro crstvo, sa sedištem u Memfisu, srednje carstvo ili srednju državu, sa sedištem u Tebi i novu državu ili novo carstvo, sa sedištem u Saisu. Istorija starog Egipta započinje 3.000 godine pre nove ere. Ako se to uporedi s razvojem stare Grčke, koji se uglavnom vezuje za VII ili VI vek pre nove ere, onda se vidi kakvu vremensku prednost ima egipatska kultura. Zato je, upravo, problem na koji način možemo shvatiti odnos između jednog i drugog: da li Egipat utiče na razvoj helenskog mišljenja i da li je ono što nazivamo izvorno egipatsko ostalo bez uticaja na ono što se zbililo na području stare Grčke? Napomenuli smo da je u tom pogledu postojala kolebljiva situacija. Danas možemo videti, upravo u ovome što sada izlažemo, u učenju o logosu, anticipaciju, jedno prethodjenje u starom Egiptu, pre nego što je starogrčko mišljenje moglo doći do svog učenja o logosu. Grčko učenje se i vezuje za grčko reč *nus* i *logos*, pa se verovalo da su ti grčki termini i pojmovi bili mogući zahvaljujući apstrakciji za koju bu bili kadri samo stari Grči. Međutim, u novijem istraživanju, revidirano je to saznanje tako što se smatra da su i stari Egipćani, u najstarije doba, u doba memfiske teologije, bili u stanju da razviju učenje o reči kao o logosu. Mitska pozadina tog učenja je ovde već nagoveštena. Zbog toga sadašnja teza, koja s velikom snagom i verovatnoćom proističe iz novijih saznanja, govori o tome da je Egipat mogao uticati na Helene i da je sasvim verovatno da su stari egipatski teološki sistemi uticali na prehelenski i protohelenski svet. To

znači da su u pogledu filozofskog mišljenja Heleni bili pod uticajem starog Egipta. Protohelenski, znači, onaj prvobitni heleniski svet koji još nije došao do punog izražaja ili, kako se to metafizički kaže, do zrele forme.

Sada nekoliko reči o tome kakav je akt stvaranja sveta po reči. On nije zamišljen na način starogrčkih materijalističkih sistema, gde se uzima jedna mehanistička i deterministička slika, kao kretanje atoma u praznom prostoru. Nije to ni predstava o organskom poreklu sveta, već svet po božanskoj reči postaje na duhovan način, to je, dakle, spiritualistička (*spiritus* = duh) metafizika. Svet nastaje po duhovnom aktu, i taj akt jeste reč, božanska reč koja priziva svet u postojanje. Za nas je ovde interesantno što se u ovo pradoba razvija takav nivo apstrakcije u mišljenju, koje je u stanju da misli čisto duhovni akt stvaranja sveta kao izgovaranja božanske reči na zapovedni način, poput božanske sile u hrišćanskoj metafizici: neka svet postane, neka bude svet (*fiat mundus*). Apstrakcija koja se nalazi iza te reči već u staroegipatskoj teologiji, ima i filozofsku relevanciju, ali tu, ipak, ne treba videti neki sistem, ni dosledno mišljenje u odsustvu bilo kakvih mitskih slika i predstava, a još manje u odsustvu teološkog nadahnuća. Naprotiv, u tome nalazimo tragove mitskih slika, teoloških primesa itd. Da se u ovoj staroegipatskoj predstavi nastajanja sveta iz božanskog duhovnog akta stvaranja, po reči koja doziva svet u postojanje, nalaze standardne predstave iz stare egipatske mitologije i simbolike, vidi se iz priče o prabrežuljku. To je brdo koje se u viziji starih Egipćana pojavljuje onda kada se Nil povuče. Prilikom povlačenja vode ističe se poneki brežuljak, i jedna takva vizija poslužila je kao osnova iz koje je nastao mit o prabrežuljku. Po božanskoj reči, po zapovesti koja se nalazi u božanskoj reči, svet izranja iz vode kao prabrežuljak iz Nila koji se povlači. Ta predstava nije apstraktna već čulna, to je nešto što potiče iz mitske slikovitosti koja se nalazi u dnu starog egipatskog mišljenja. Prema tome, iako je staroegipatski duh u doba memfiske teologije pokazao jasnu sposobnost za filozofsku apstrakciju, on je, ipak ograničen verom i mitom, tako da tu ne nalazimo logički izvedene tvorevine koje se drže zahvaljujući argumentaciji, zahvaljujući logičkoj niti ili obrazloženju.

Tvorac koji izgovara reč o postanku sveta naziva se Amun ili Skriveni, a reč »skriveni«, možda, ukazuje na ranogrčko mišljenje po kojem se skrivenost i neskrivenost pojavljuju kao aktivna sila »istine« u svetlosnoj metafizici. Kasnije celo područje Bliskog istoka, naročito gnostika, neguje svetlosnu metafiziku. Ovdje, u starom Egiptu, radi se o bogu sunca Ra, pa je i tu u pitanju jedna »svetlosna metafizika«.

Božanska reč i Bog kao »skriveni« zapovešću svojom dozi-va svet u postojanje. Ali taj Bog je zamišljen kao transcendentan, to znači onostran; on nije u svetu, nego je van sveta, i buduć u van njega izgovara reč po kojoj svet započinje postojanje. Na taj način, Bog uspostavlja kosmos iz haosa, a položaj Boga, po memfiskoj teologiji, je između haosa i kosmosa. Transcendenciju treba shvatiti prostorno, ta reč znači onostranost, prostor izvan sveta, ali Bog kao transcendentan dovodi svet do postojanja svojom reči, na taj način što od haosa stvara kosmos. Kosmos je isto što i uređeni svet.

Princip dobrog poretka je onaj koji je vezan za reč *kosmein* (odatle kozmetika), za uređeni svet, za svet koji je nastao iz haosa i pretvoren u kosmos; taj dobnri poredak zapravo jest Ma-at, koji se, najzad, shvata i kao žensko božanstvo.

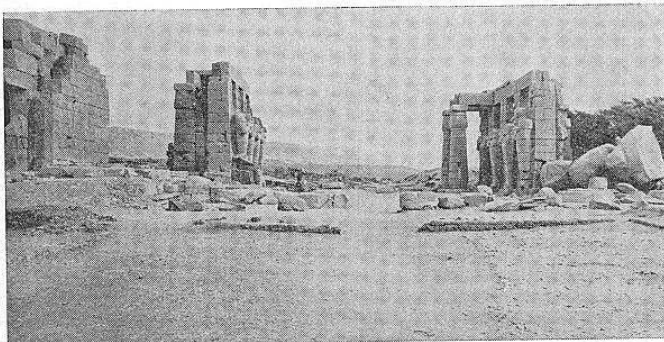
Mi bismo mogli ovde zastati, na ovim indikacijama koje se odnose na sposobnost filozofskog formulisanja pitanja starih Egipćana. Ta sposobnost je dakle postojala pre Grka, a prema sadašnjim saznanjima, njen najstariji izvor nalazi se ovde, u starom Egiptu.

Ukazaćemo još na jedan spis o Egiptu, koji je nedavno objavljen na našem jeziku. To je knjiga *Ljubinske Radovanović, Velika jednačina — Mit i simbolika starog Egipta* (izd. V. Karadžić, Beograd 1972). Knjiga predstavlja lični, književno uspeši pokušaj prevoda jednog papirusa koji se zove Berlinski papirus, poznat pod naslovom *Čovek u raspravi sa svojom dušom*, ili *Čovek umoran od života razgovara sa sopstvenom dušom*. Taj papirus autorka prevodi integralno, ili bar pretenduje na to, i daje tumačenje koje je, u osnovi, filozofsko. Ona smatra da su do sada egiptolozi, uglavnom, bili arheolozi, da su arheolozi specijalisti koji su tumačili Egipat s gledišta svoje specijalnosti i da je iz toga proistekla jednostranost u tumačenju ove arhaične kulture. Međutim, Egipat ima nešto što je šire od bilo kakve specijalnosti, ima jezgro bez koga ne možemo razumeti ni arheološki utvrđene činjenice. Autorka se buni protiv metoda koje su do sada primenjene u proučavanju Egipta. Ona piše vrlo energično o tome šta Berlinski papirus može značiti, pa nalazi da je težište problema u filozofiji. Ona, takođe, polazeći od mita i simbolike starog Egipta, veruje kako su Egipćani bili u stanju da razviju filozofski način mišljenja i smatra da sada predstoji prodor egipatskog načina mišljenja i egipatskog Weltanschauung-a, koji će pokazati svu svoju savremenost i, možemo reći, konformnost (saobraznost) današnjem čoveku, kao što su nekada Heleni kroz renesansu, i Latini, prodrli u našu, evropsku kulturu.

¹ Delovanje proste kooperacije kolosalno se pokazuje u džinovskim delima Starih Azijaca, Egipćana, Etruraca itd. (str. 265. ...

² »Platonova Država... je samo atinjansko idealizovanje egipatskog kastinstva« (Kapital I, str. 295, Kultura, Bgd 1948).

³ Za pojam socio-kosmičke slike sveta i političke kosmologije cfr. Eenst To-pitch: *Ursprung und Ende der Metaphysik, Eine Studie zur Weltanschauungs-kritik*, Springer, Wien 1958.

teba. hram mrtvih faraona ramzesa II. pogled sa jugozapada na drugo dvorište